

Vondels 'Aenleidinge'. Polyfonie en dialogisme*

Jeroen Jansen

Universiteit Van Amsterdam. E-mail: J.Jansen@uva.nl

NEERLANDISTIEK.NL 09.02; GEPUBLICEERD: [mei 2009]

Samenvatting

De 'Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunste' van Joost van den Vondel is een proza-inleiding tot een nieuwe uitgave van zijn Poëzy (1650), waarin Vondel aanbevelingen doet voor de manier waarop aankomende dichters zich in de dichtkunst kunnen bekwamen. Die aanbevelingen variëren van basisvoorwaarden (het bezit van talent) tot een aantal op gevorderde, getalenteerde, dichters gerichte adviezen (de manier van imiteren). Studies uit de jaren '70 van de vorige eeuw van de hand van S.F. Witstein, E.K. Grootes en L. Strengholt hebben gewezen op het didactische karakter van dit betoog en het feit dat het gemodelleerd is naar Horatius' *Ars poetica*. In deze artikelen stond steeds de structuur van de 'Aenleidinge' centraal, waarbij allen overigens tot een andere indeling kwamen. Mijn analyse richt zich op meerstemmigheid, op polyfonie en dialogisme, in het bijzonder op het vinden van dialogen. Bepaalde vormelementen in de 'Aenleidinge' stimuleren zo'n leeswijze. De conditionele bijzin, het gebruik van modale bijwoorden, de negatie, en de wisseling tussen een 'hij' (de dichter) en een 'gij' (een aangesproken persoon) wijzen op meerstemmigheid die flarden van 'losse lessen' laten weerklinken. In al deze gevallen zijn dialogen te (re)construeren. De analyse op onderliggende 'stemmen' laat een infinitie (algemene) interpretatie toe, maar kan ook finiet (concreet) op bepaalde gevallen wijzen. Wat betreft dit laatste kan aanvullende evidentie worden gezocht in de aard van de tekst en de context. Ik beschouw de 'Aenleidinge' niet zozeer als een poëtica waarin Vondel zijn geleerdheid etaleert en Horatius naar de kroon steekt, maar eerder als de weergave van gevallen uit Vondels eigen praktijk in zijn confrontatie met aankomende dichttalenten die hem hun werk lieten lezen en om commentaar vroegen. Publicatie van de 'Aenleidinge' vormde voor Vondel ook een manier om het aantal gevallen van dichters die hem om advies kwamen vragen enigszins in te dammen. Dat dit commentaar doordrenkt is van Horatiaanse opvattingen lijkt gezien de overheersende positie van deze klassieke autoriteit in de zeventiende-eeuwse poëtica niet minder dan logisch.

Summary

*The 'Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunste' of Joost van den Vondel is a prose introduction to a new edition of his Poëzy (1650), in which Vondel writes down advices for the way arriving poets can qualify themselves in poetry. These recommendations vary from basic conditions (having talent) up to a number of advices for advanced, talented poets (e.g. how to imitate). Studies from the seventies of the last century by S.F. Witstein, E.K. Grootes and L. Strengholt have emphasized the didactic character of the text and the fact that it is modelled to Horace's *Ars poetica*. The structure of the 'Aenleidinge' is*

* Met dank aan Lia van Gemert, Olaf Koeneman, en een anonieme beoordelaar voor hun opmerkingen bij een eerdere versie.

central to these analyses, all of which reached a different classification, anyway. My analysis aims at polyphony and dialogism, in particular at finding and constructing dialogues. Certain elements encourage such a way of reading. The conditional subordinate clause, the use of modal adverbs, the negation, and the change between a 'hij' (he, the poet) and a 'gij' (you, a person addressed) indicate polyphony to which shreds of 'single lessons' resound. In all these cases dialogues can be (re)constructed. The analysis on underlying 'voices' allows infinite (general) interpretations, but can also indicate certain cases in a finite (concrete) way. Concerning this last point additional material can be found in the nature of the text and in the context. I consider the 'Aenleidinge' not particularly as a poetics in which Vondel displays his erudition and tries to imitate or vie with Horace, but rather as the reproduction of cases from Vondel's own practice in his confrontation with arriving poets, who let him read their work and asked him to comment on it. The 'Aenleidinge' then may have been for Vondel also a medium to slightly diminish the number of poets who came to his house for consultation. That his comment is impregnated of Horacian conceptions seems logic given the predominating position of this traditional authority in seventeenth-century poetics.

1. Inleiding

Wie de literatuurkritiek over een wat langere periode bestudeert, raakt gewend aan de fluctuatie van wetenschappelijke aandacht en waardering waarmee literaire modes nu eenmaal altijd gepaard gaan. Toch zijn er gevallen die verbazing wekken, zoals de eruptieve belangstelling voor Vondels 'Aenleidinge ter Nederduitsche Dichtkunste' (1650) in de jaren zeventig van de vorige eeuw. Terwijl tot deze periode geen enkele diepgravender studie werd gewijd aan Vondels poëtische inleiding, verschenen er tussen 1972 en 1979 drie artikelen specifiek over dit betoog: de stukken van S.F. Witstein en E.K. Grootes over de 'Aenleidinge' waren los van elkaar tot stand gekomen en werden vrijwel tegelijkertijd gepubliceerd (1972 en 1973), terwijl L. Strengholt in 1979 nog eens aandacht vroeg voor de structuur van deze tekst. In de tussentijd was ook nog een uitvoerige teksteditie van Utrechtse neerlandici verschenen.¹ Ná deze periode werd het weer opvallend stil rond de tekst. De explosie aan interesse kan achteraf verklaard worden uit een drietal omstandigheden. Ten eerste was vanaf omstreeks 1960 het besef gegroeid dat kennis van retorica en literatuurtheorie in de renaissance tot de standaarduitrusting van de dichter behoorde en dat beide dan ook een uitstekend middel voor literaire analyse van zeventiende-eeuwse teksten boden. Aandacht voor de 'Aenleidinge' was vanuit dit perspectief begrijpelijk, mede omdat het hier een van de weinige meer algemene poëtische beschouwingen uit onze Gouden Eeuw betrof, die ook nog geschreven was door een van de grootste auteurs uit die periode. Ten tweede stond Vondel aan het eind van de jaren '70 in de belangstelling vanwege zijn driehonderdjarig overlijden (1679). Een laatste reden voor de opmerkelijke toename aan wetenschappelijke belangstelling is van polemische aard. Terwijl de teksteditie handig gebruik kon maken van de in de studies van Witstein en Grootes geventileerde inzichten, mag het artikel van Strengholt als een reactie op de eerdere publicaties worden beschouwd.

Ook kan, achteraf, een poging worden gedaan de stilte tot 1970 en na 1980 te verklaren. Hoewel de handboeken de 'Aenleidinge' doorgaans lofrijk hadden genoemd,² waren gedetailleerde besprekingen uitgebleven. In zijn artikel oppert Grootes dat dit zou kunnen samenhangen met de (door Prinsen en Sterck) veronderstelde ogenschijnlijke eenvoud van de 'Aenleidinge', die suggereert dat Vondel vooral zijn eigen ervaring had laten meespelen. Ook ontbreekt een aantal belangwekkende onderwerpen uit de literaire theorie in de 'Aenleidinge', zoals de namen van poëtische autoriteiten, ideeën over de functie van literatuur en belangrijk geachte denkbeelden over genres.³ Dat de verhande-

¹ Te weten: S.F. Witstein, 'Aandacht voor de *Aenleidinge*', in: *TNTL* 88 (1972): 81-106; E.K. Grootes, 'Vondels *Aenleidinge ter Nederduitsche Dichtkunste* (1650)', in: Ton Cram e.a. (red.), *Weerwerk. Opstellen aangeboden aan professor dr. Garmt Stuiveling ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam*, Assen 1973: 81-95, 253-258; J. van Vondel, *Aenleidinge ter Nederduitsche dichtkunste*. Uitgegeven en toegelicht door een werkgroep van Utrechtse neerlandici, Utrecht 1977 (editoren zijn o.a. Arie Gelderblom, Marijke Meijer Drees, Riet Schenkeveld-van der Dussen, Jan Steenbeek en Wim Vermeer); L. Strengholt, 'De opbouw van de *Aenleidinge*', in: S.F. Witstein en Grootes (red.), *Visies op Vondel na 300 jaar*, Den Haag 1979: 155-164. Het was in dezelfde jaren (ca 1980) dat L. Rens de 'Aenleidinge' opnam in zijn editie (in de K.L.P.-reeks) van Vondels *Poëtologisch proza*. Ook in deze uitgave gaat de meeste aandacht inleidend uit naar de structuur van de tekst (68-69).

² Een kort overzicht geeft *Grootes 1973*: 81-83.

³ *Grootes 1973*: 82-83. Vgl. J. Prinsen in zijn inleiding over Vondels proza in het eerste deel van de W.B.-editie (Vondel, *De werken*, dl 1, Amsterdam 1927: 46 vlgg., aangehaald door Grootes): 'Het typische in de *Aenleidinge* is, dat deze Vondel, die zoo volgepropt zit met classicistische geleerdheid, met allerlei voorschriften van renaissancisten en philologen, deze praktische

ling hierdoor minderwaardig werd geacht, vinden we al in de achttiende eeuw, toen Otto Hoffham in zijn *Proeve eener theorie der Nederduitsche poëzy* (1788) meende dat 'Vondels werkje [...] slechts eene zeer gebrekkige en onvolkomene prosaische brochure' was.⁴ Die suggestie van gebrekkigheid en inferioriteit wordt in de artikelen van Grootes en Witstein in één klap weggevaagd. Dat de 'Aenleidinge' na 1980 weinig pennen meer in beweging bracht, kan wellicht verklaard worden door deze overkill: het belangrijkste lijkt voorlopig gezegd. Wellicht speelt ook het autoriteitsgehalte van de publicaties mee, waarvan de auteurs immers alle hoogleraar waren of werden.⁵

Tussen alle verschillen in de aan de 'Aenleidinge' gewijde studies uit de jaren '70 is er tenminste één duidelijke overeenkomst: de auteurs wilden afrekenen met het vigerende oordeel van onvolkomenheid door het verbrokkelde karakter van deze 'schets' te relativieren en de aandacht te richten op de zorgvuldige, overdachte opbouw. Om deze visie te ondersteunen werd gewezen op het vergelijkbare, associatieve gehalte in de bekende *Ars poetica* van Horatius, een tekst waarin ook een hechte structuur en duidelijke indeling waren vastgesteld, en wel door C.O. Brink.⁶ Deze had in 1963 uiteengezet dat Horatius' *Ars poetica* 'zeer zorgvuldig gecomponeerd is, zij het dan dat de erin te onderkennen structuren uiterst gecompliceerd zijn' (Grootes 1973: 89). De vergelijking tussen beide teksten werd mede ingegeven door het feit dat Vondel een aantal poëtische inzichten uit Horatius' brief had overgenomen, dan wel dat 'Vondel zijn Aenleidinge schreef in de geest van Horatius', met een vergelijkbare aanpak.⁷ Vondel kende Horatius' *Ars poetica* goed: hij had er in de jaren dertig een vertaling van gemaakt, die echter pas in 1654 verscheen onder de titel 'Van de Dichtkunst. Aen de Pisonen.'⁸

kunstleer zoo klaar en eenvoudig neerschreef zonder eenigen omhaal van boekenwijsheid, zonder zich eerst omschanst te hebben met machtige folianten. Hij greep zijn leer zoo maar in eens midden uit de practijk...'.⁴

⁴ O.C.F. Hoffham, *Proeve eener theorie der Nederduitsche poëzy*, Amsterdam 1788: 24; ook geciteerd in de editie van Utrechtse neerlandici (verder: 'Editie 1977'): 32.

⁵ Witstein werd hoogleraar in 1975 in Leiden, Grootes in 1976 (Universiteit van Amsterdam). In het geval van de teksteditie van Utrechtse neerlandici betrof dit een van de editeurs: M.A. Schenkeveld-Van der Dussen, hoogleraar te Utrecht vanaf 1987. Strengholt was in 1979 al hoogleraar aan de VU Amsterdam. Rens was dit vanaf 1974 te Antwerpen.

⁶ Grootes 1973: 89: 'Het lijkt mij dat deze structurelementen [bij Horatius]: globale paragraafindeling, patronen van herhalingen, glijdende overgangen, ook in Vondels Aenleidinge op te merken zijn'. Editie 1977: 9-14, spec. 11 (in de Editie constateert men dat er 'duidelijke overeenkomsten in bedoeling en gedachtengang' tussen Vondel en Horatius zijn; hieruit wordt geconcludeerd dat Vondel 'bewust aansluiting gezocht [heeft] bij de *Ars poetica* en erop gerekend [heeft] dat althans het deskundige deel van zijn lezers dat ook zou opmerken'). Kalf (Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde, dl 5, Groningen 1910: 319) en Prinsen hadden al op invloed van Horatius' *Ars Poetica* op de Aenleidinge gewezen (Grootes 1973: 82), maar het moet met name de commentaar op Horatius door C.O. Brink (*Horace on poetry*, 2 dln, Cambridge 1963) zijn geweest, die een zoektocht naar 'een soort dieptestructuur' (Grootes 1973: 83) in Vondels betoog heeft gestimuleerd.

⁷ Grootes 1973: 95: 'Het lijkt me wel duidelijk geworden dat de Aenleidinge in nog sterkere mate een "horatiaanse" tekst is, dan men tot dusver had vastgesteld. Niet zozeer omdat er op een groter aantal plaatsen directe reminiscenties aan de *Ars Poetica* zijn gevonden, maar wel omdat Vondel zijn Aenleidinge schreef in de geest van Horatius. De eraan ten grondslag liggende ideeën over de dichtkunst zijn dezelfde als in de *Ars poetica*. En bovendien is de Aenleidinge horatiaans qua aanpak: in de niet-schematische betoogtrant, waardoor de wel degelijk aanwezige opbouw onopvallend wordt gemaakt: in de wijze waarop als vanzelf het ene aspect aan het andere wordt geschakeld, terwijl door een variërende herhaling van een aantal centrale motieven (het gulden midden, de geleidelijke groei) het geheel wordt samengevlochten tot een eenheid in verscheidenheid'. Witstein (1972: 99) brengt de 'afwezigheid van technische termen, grote beeldrijkheid en vooral [...] het soepel en kunstig ineenvlechten van de verschillende onderdelen' in verband met Horatius' *Epistula ad Pisones*, waarvan de 'Aenleidinge' door haar als imitatio (en elders zelfs 'aemulatio') wordt beschouwd. Vgl. Editie 1977: 10: 'De Aenleidinge is geen helder geordend, scherp analyserend betoog, maar beter te karakteriseren als een leerdicht in proza', waarvoor Horatius' *Ars poetica* model stond.

⁸ Grootes 1973: 82 (verwijst aldaar in noot 12 naar een studie van Maximilianus); Editie 1977: 10.

Volgens Grootes wordt ook de 'Aenleidinge' door een onderliggende structuur (een 'diepestructuur') gekenmerkt, die zou samenhangen met de didactische aard van de tekst.⁹ De Aenleidinge is in zijn visie in vijf delen te groeperen, naast een inleiding en slotpassage.¹⁰ Daarbij wijst Grootes (1973: 88) op het verhullende karakter door de vloeiende overgang tussen de verschillende delen, een verschijnsel dat ook bij Horatius was geconstateerd: 'Men wordt als het ware van het ene aspect naar het andere meegevoerd, zonder dat zich ergens een duidelijke breuk manifesteert'. Zowel Grootes als Witstein nemen in hun artikelen de 'retorisch-poëtische traditie van de Renaissance' als uitgangspunt voor hun analyse. Witstein tracht Vondels tekst in te delen via een 'macrostructuur' die terug te voeren is op retorische noties (met name via de status-leer), vanuit de gedachte dat het geheel als een uitwerking van een 'quaestio infinita' (vraagstuk van algemene aard) kan worden beschouwd.¹¹ De Editie (1977) komt met een iets andere indeling in zeven delen,¹² terwijl Strengholt in zijn specifiek op de opbouw van de Aenleidinge gerichte beschouwing een nieuwe ordening van de tekst voorstelt, gebaseerd op de veronderstelde beschrijving van een ontwikkeling in het literaire vak van leerling-dichter tot meester.¹³

Die systematische en grondige aandacht voor de structuur en de aandringende behoefte de gehele tekst overzichtelijk in te delen kwamen niet alleen voort uit dienstbaarheid aan de lezer. Natuurlijk zal diens begrip worden vergroot als de structuur van een zo verbrokkelde en op het eerste gezicht chaotische 'schets' een duidelijke indeling meekrijgt.¹⁴ Maar het hoofddoel van dit streven was toch wel (indirect) de kwaliteit van de Aenleidinge als poëtische tekst (te associëren met Horatius) en als volwaardig betoog te verhogen door uit te gaan van een al dan niet door Vondel geïntendeerde structuur.

Uit de verschillende studies moet echter geconcludeerd worden dat men de opbouw op even zoveel verschillende manieren tot stand brengt. Elk artikel heeft weer een eigen indeling met eigen accenten. Ieder 'aandachtige woord-voor-woord-lectuur van het massieve stuk proza van Vondel' (Strengholt 1979: 158) resulteerde weer in een nieuwe visie op de opbouw, ondanks het feit dat Witstein (1972: 93) de door haar geformuleerde opbouw 'uiterst logisch' had genoemd. Grootes moest

⁹ Grootes 1973: 84: 'Wat ons bij het lezen van Vondels tekst opvalt, is de grote frequentie van termen en begrippen die verband houden met het leerproces. In de Aenleidinge staat duidelijk de didactische situatie in het middelpunt: de tekst heet ontworpen op aandringen van de "leergierigen" [...]; de raadgevingen zijn bestemd voor de "leerling" [...], d.i. degene die "voor Poeet wil gaen" [...] en daarom bereid is zich te laten onderrichten...'

¹⁰ Grootes 1973: 89-90. Zijn indeling is globaal op de volgende thema's gebaseerd: 1. De Nederlandse taal als materiaal van de dichter; 2. Technische vaardigheden; 3. Maat houden; 4. Geleidelijke groei; 5. Kritiek.

¹¹ Witstein 1972: 82: 'Ondanks de flair en schijnbare nonchalance echter waarmee de Aenleidinge op papier is gezet, blijkt deze dichtkunsttheorie in a nutshell een weliswaar soepele, maar toch zeer weloverwogen structuur te bezitten. Deze structuur is kunstig bedekt door de midden in de regels vallende overgangen van de ene naar de andere fase, maar zij is aanwezig en verleent de Aenleidinge een hoge mate van innerlijke coherentie', om vervolgens na te gaan 'volgens welk indelingsschema de Aenleidinge zich laat hanteren'. Op p. 93 geeft Witstein een indeling in vier delen die zij fundeert op de retorische status-leer: 'Deze uiterst logische opbouw van de Aenleidinge lijkt niet het produkt van het toeval maar van een gerichte compositietechniek die zeer veel gelijkenis vertoont met het patroon dat in de rhetorica ontworpen is voor de thesis', de behandeling van een onderwerp van algemene aard. Vgl. 99: 'Bij Vondel is er, dank zij de hantering van het statussysteem een doorzichtiger macrostructuur [dan in Horatius' *Ars poetica*], die de Aenleidinge een uitgesproken rationele opbouw verleent. Heeft Vondel misschien getracht op deze wijze met zijn grote voorbeeld te kunnen aemuleren?'

¹² Editie 1977: 23-28, spec. 28: 1. Introductie van het hoofdmotief: de verhouding tussen Natuur en Kunst; 2. Het Nederlands; 3. Technische aspecten; 4. De ware aard van de dichter; 5. Vereiste kennis; 6. Het voltooide werk; 7. De toekomst.

¹³ Strengholt 1979: 158-159 onderscheidt vier grotere tekstdelen: 1. Formulering van de vooronderstellingen (dichter worden; in het Nederlands); 2. In de leerschool; 3. 'Op zijn eige riemen' (de dichter zelfstandig aan het werk; de kritische toetsing van het voltooide werk); 4. Afsluiting van het betoog.

¹⁴ Vgl. bijv. Grootes 1973: 95.

terugblikkend dan ook constateren dat de analyses van Witstein, Strengholt en hemzelf `tonen dat bij gebruik van verschillende ordeningsprincipes ook verschillende structuren van een tekst aangewezen kunnen worden. De vraag of men de juiste ordening kan vaststellen, zal afhankelijk van het gekozen gezichtspunt verschillend worden beantwoord'.¹⁵ Die gezichtspunten waren echter steeds op de indeling gericht.

In het volgende wil ik een ander accent leggen. Door Vondels schets te beschouwen als een cumulatie van losse uitspraken wordt de aandacht nu niet gevestigd op de veronderstelde aanwezigheid van een overzichtelijke structuur maar op de manier waarop Vondel formuleert en op de diversiteit van de uitspraken. Voor mijn doel analyseer ik de tekst op meerstemmigheid (polyfonie), waarbinnen mogelijke dialogen te (re)construeren zijn. In deze benadering is de 'Aenleidinge' vooral de mimesis van oraliteit, de (bewerkte) weergave van (flarden van) gesprekken en wellicht van niet (meer) bestaande documentatie, en dus niet zozeer van klassieke of eigentijdse bronnen, hoewel deze er natuurlijk wel in meespelen en doorklinken. Het dialogisme is in eerste instantie een constructie die door de lezer wordt vervaardigd, en wel, zoals we zullen zien, omdat de door Vondel gekozen vorm hiertoe aanleiding geeft. Dat die polyfonie voor een ander deel gezien kan worden als de weergave van 'gesprekken', en dat deze 'gesprekken' aparte relevantie krijgen in de literair-historische context, als reflecties van verschillende casus uit Vondels leerpraktijk en ontmoetingen met aankomende dichters, heeft aanvullende betekenis. Vooreerst gaat het mij echter om een analyse van meerstemmigheid, om de manier waarop Vondel zijn uitspraken formuleert.

I.

Theoretisch kader

De dialogische epistemologie loopt als een rode draad door het oeuvre van de Russische filosoof en literatuurcriticus Mikhail Bakhtin (1895-1975).¹⁶ In zijn optiek en in die van veel van zijn navolgers maakt alleen al de veelvoudigheid van de menselijk perceptie, i.c. de betekenisgeving door individuen, iedere uitspraak per definitie dialogisch.¹⁷ Iedere taaluiting en dus ook iedere tekst vormt een antwoord op iets en gaat ervan uit dat zij op haar beurt weer beantwoord zal worden.¹⁸ Deze laatste veronderstelling raakt aan het gegeven dat (begrijpelijke) taaluitingen gebruik maken van door een gemeenschap aanvaarde taal en dat in die zin geen enkele uitspraak oorspronkelijk kan zijn (en daarmee altijd een antwoord op bestaande uitlatingen), een vorm van intertekstualiteit.¹⁹ Een uitspraak kan pas zinvolle

¹⁵ E.K. Grootes, 'Inleiding', bij Een Wett-steen vande leught. Verzamelde artikelen van Dr. S.F. Witstein, Groningen 1980, 1-14, spec. 10-11.

¹⁶ Zie Clive Thomson, 'Mikhail Bakhtin and shifting paradigms', in: Mikhail Bakhtin and the epistemology of discourse. Spec. nummer van *Critical studies* 2, 1-2 (1990): 1-12.

¹⁷ Michael Holquist, *Dialogism. Bakhtin and his world*, Londen en New York. Routledge, 1990: 22, 24, 40 vlgg.

¹⁸ Idem: 59-60: 'The bakhtinian utterance is dialogic precisely in the degree to which every aspect of it is a give-and-take between the local need of a particular speaker to communicate a specific meaning, and the global requirements of language as a generalizing system'.

¹⁹ Vgl. mijn *Imitatio. Literaire navolging (imitatio auctorum) in de Europese letterkunde van de renaissance (1500-1700)*. Hilversum, Verloren, 2008: 316-317. Holquist 1990: 88. Bakhtin mag beschouwd worden als een belangrijke voorloper van de moderne intertekstualiteitstheorie.

betekenis krijgen indien de buitentalige context (van de spreker of gesprekpartners) op de uitspraak betrokken wordt. Ik zal hier niet uitvoerig ingaan op de filosofische overwegingen van Bakhtin, temeer daar zijn ideeën geen directe methodiek voor mijn analyse hebben gevormd. Maar het onderscheid dat hij tussen een open en verborgen variant aanhoudt, kan ook hier zinvol zijn. De open variant behelst de dialoog in engere zin (het gesprek). De verborgen variant (een 'verborgen dialoog' of 'verborgen interne polemiek') houdt daarentegen in dat de gesprekspartner(s) niet in de tekst wordt/worden genoemd, maar dat zijn/hun aanwezigheid wél mag worden verondersteld.²⁰ Deze laatste vorm van dialoog omschrijft Bakhtin als volgt:

Imagine a dialogue of two persons in which the statements of the second speaker are omitted, but in such a way that the general sense is not at all violated. The second speaker is present invisibly, his words are not there, but deep traces left by these words have a determining influence on all the present and visible words of the first speaker. We sense that this is a conversation, although only one person is speaking, and it is a conversation of the most intense kind, for each present, uttered word responds and reacts with its every fiber to the invisible speaker, points to something outside itself, beyond its own limits, to the unspoken words of another person.²¹

De Franse taalkundige Jacques Bres noemt deze vorm van dialogiciteit een 'interne dialoog' ('dialogue interne'), een meervoudig aanwezig zijn van verschillende stemmen binnen één en dezelfde spreker ('hétérogénéité énonciative'). Hij spreekt van 'dialogisme responsif' waar de lezer stemmen hoort, niet alleen in uitspraken van andere sprekers ('dialogisme citatif'), maar ook in uitspraken die lijken te reageren op vragen, verzoeken tot verheldering etc., die de spreker beantwoordt.²²

In een aantal recente studies over polyfonie wordt aandacht besteed aan woorden die een argumentele of polyfone leeswijze bevorderen. Het gaat om voegwoorden en bijwoorden met een modale kleuring als 'bijna', 'slechts', 'nauwelijks', 'zelfs', 'maar' en 'toch'.²³ Dergelijke woorden kunnen de tekst een zekere 'argumentatieve kracht' verlenen, maar ook het aanwezig zijn van meerstemmigheid suggereren. In argumentatieve zin worden hier dan verschillende standpunten uitgedrukt. Tussen die standpunten kunnen verschillende argumentatieve relaties worden onderscheiden: het identificeren van die relaties draagt bij aan de uiteindelijke interpretatie van de tekst.²⁴

Een polyfone lezing wordt gestimuleerd door de vorm en woordkeuze, maar ook door de intonatie (bij het hardop lezen), en door de selectie van een specifiek taalregister. In mijn benadering bestaat de

²⁰ Vgl. Lynne Pearce, *Reading Dialogics*, Londen etc., Edward Arnold, 1994: 51-53.

²¹ M. Bakhtin, *Problems of Dostoevsky's poetics*, ed. C. Emerson, Minneapolis 1984 (11929): 197. [Pearce 1994](#): 53.

²² Jacques Bres, 'Vous les entendez? Analyse du discours et dialogisme', in: *Modèles linguistiques* 20 (2000), nr 2: 71-86; idem, 'Le bruissement des voix dans le discours: dialogisme et discours rapporté', in: *Faits de langue* 19 (2002): 159-170; idem, 'Savoir de quoi on parle: dialogue, dialogal, dialogique; dialogisme, polyphonie...'; in: J. Bres e.a. (eds.), *Dialogisme et polyphonie. Approches linguistiques*, Brussel, De Boeck, Duculot, 2005: 47-62.

²³ Die aandacht is bijvoorbeeld evident in de benadering van de Franse taalfilosofen Ducrot en Anscombre (zie hierna). Vgl. ook: H. Nølke, 'Modality and polyphony. A study of some French adverbials', in: *Travaux du cercle linguistique de Copenhague* 23 (1989): 45-63. K. Sorensen en J. Ravn, 'Le connecteur mais et le discours indirect libre', in: *Polyphonie - linguistique et littéraire / Lingvistisk og litterær polyfoni* 4 (2002): 57-76.

²⁴ Zie hierover Frans van Eemeren en Rob Grootendorst, 'Argumentatie', in: A. Braet en J. van de Gein (red.), *Taalbeheersing als tekstwetenschap: terreinen en trends*, Dordrecht 1993: 57-110, spec. 72-76. idem, 'Het radicaal argumentativisme van Ducrot en Anscombre', in: *Tijdschrift voor taalbeheersing* 17 (1995): 1-4.

Aenleidinge uit verschillende lagen, uit antwoorden die meteen ook de vragen zichtbaar maken. Op een dieper niveau valt zo een dialogische structuur van vraag-en-antwoord of van probleem-oplossing te constateren. De tekst geeft de lezer aan de oppervlakte allerlei talige tekenen die hem duidelijk (moeten) maken dat hij dieper moet graven om tot de onderliggende laag af te dalen. Er zijn dus ten minste twee leesmanieren mogelijk: die van degene die de tekst, vanuit de gedachte aan coherentie, voor een normatief betoog, een 'ars poetica', houdt, en die van de lezer die, geattendeerd door losse woorden, zinswendingen en overgangen in deze tekst, naar een diepere, dialogische structuur zoekt en een grote hoeveelheid losse gevallen aantreft. Beide benaderingen sluiten elkaar niet uit maar kunnen complementair functioneren.

Wie de 'Aenleidinge' doorleest met oog voor de vorm waarin de uitspraken zijn gegoten, zal getroffen worden door het gebruik van voegwoorden en bijwoorden, door de vele conditionele zinnen, en door de wisseling tussen een beschreven 'hy' (de dichter) en een aangesproken 'ghy'. Deze losse morfo-syntactische elementen bevorderen een analyse op meerstemmigheid, dat wil zeggen een lezing die binnen één uitspraak meerdere stemmen (of gezichtspunten) vertegenwoordigt. Ook de talloze negaties in Vondels tekst mogen hiertoe gerekend worden. Oswald Ducrot en Jean-Claude Anscombe wijzen in hun benadering van polyfoon taalgebruik op een uitdrukking als 'dit raam is niet rond', waarbij de negatie impliceert dat iemand beweerd heeft dat het raam wél rond is.²⁵

Deze talige verschijnselen vormen mijn instrumenten voor een polyfone ontleding van het betoog: het beschrijven van de syntactische, semantische en argumentatieve aspecten van de gebezigde taal, en het (re)construeren van reflecties. Om mijn analyse overzichtelijk te houden heb ik de 'Aenleidinge' in zinnen verdeeld die van punt tot punt lopen: er zijn dan in totaal 92 zinnen.²⁶ Dat criterium is nogal willekeurig, want ook de komma en puntkomma fungeren soms als (rust)punt, terwijl een aantal door een punt gescheiden zinnen duidelijk bij elkaar hoort en er dan beter 'dóorgelezen' kan worden. Maar voor mijn doel is dat niet zo belangrijk. Vondel schreef lange, samengestelde, zinnen en formuleerde korte, krachtige uitspraken. Er zijn sterke en minder sterke aanbevelingen, aansporingen en geboden, naast korte uitweidingen over wat vermeden moet worden. We vinden er sententies, oordelen en verwachtingen. De korte zinnen overheersen, veelal gericht op het effectvol verwoorden van didactisch getinte inzichten. Ook de relatief complexe zinnen die zich aan het begin en eind van de tekst bevinden, passen in een retorische strategie: ze geven Vondels schets een degelijke opening en fraaie afsluiting.

Conditionele zinnen

De sterk polyfone kleuring van de tekst wordt mede veroorzaakt door de vele conditionele bijzinnen waarmee Vondel steeds een onderwerp inleidt, in de trant van: 'indien dit of dat probleem zich voordoet, dan moet je op deze of die manier handelen...'. De openingszin is hiervoor illustratief:

²⁵ Zie Jean-Claude Anscombe en Oswald Ducrot, *L'argumentation dans la langue*, Brussel 1983: 99-104 ('La Loi de Négation'). Zie ook: Henning Nølke, 'Formes et emplois des énoncés négatifs: polyphonie et syntaxe de ne...pas', in: *Revue Romane* 25.2 (1990): 223-237; Janina Espuny, 'La négation, un cas de polyphonie implicite', in: *Actas del VI Coloquio de la APFFUE*, Santiago de Compostela, 1998: 57-68.

²⁶ De 'Aenleidinge' is in de eerste uitgave zonder alinea-indeling verschenen. Later heeft Geeraerd Brandt deze aangebracht (Editie 1977: 29).

Die van zijnen Geest naer den Parnas gedreven, in den schoot der Zanggoddinnen nedergezet, en Apollo toegeheilicht wort, dient zijne genegenheit en yver door hulp van de Kunst, en leeringe te laten breidelen; anders zal zulck een vernuft, hoe geluckigh het oock zy, gelijk een ongetoomt paert, in het wilt rennen; terwijl een ander Dichter, door kunst en onderwijs getoomt, den hengst slacht, die, onder eenen goeden roskammer en berijder, met roede en sporen getemt en afgerecht zijnde, overal by kenners prijs behaelt.

Het eerste gedeelte van dit citaat laat zich als volgt lezen: 'Indien iemand zich gedreven voelt om dichter te worden, dan dient hij zich aan de discipline van het vak te onderwerpen, anders zal...!', waarbij het onderwerp bij 'dient' een vrije relatiefzin is, die als conditionele bijzin gelezen kan worden.²⁷ In een dialogische interpretatie - een uitwerking naar een dialoog - wordt dit bijvoorbeeld (er zijn meerdere interpretaties mogelijk):

B.: Hoe kan ik [als ambitieus en getalenteerd dichter] het vak leren?

A.: Je moet je aan de richtlijnen van het vak onderwerpen.

B.: En als ik dat niet doe?

A.: Dan zal je als een ongetoomd paard doordraven.

Opmerkelijk in deze opening is dat Vondel ter verklaring twee verschillende soorten dichters noemt: de falende en de geslaagde, ofwel: degene die niet naar onderricht (en dus niet naar hem) luistert en degene die dat wel deed of doet.²⁸ Het passief ('Die... gedreven wort') bewerkstelligt een zekere afstand met de auteur van de tekst.²⁹ Het subject blijft immers onbepaald en de illocutie onduidelijk: indien iemand (?) meent gedreven te zijn; indien iemand te kennen geeft (zegt) gedreven te zijn; indien iemand toont ambitieus te zijn; indien iemand talentvol is, etc. Ook de concessieve bijzin in deze passage ('hoe geluckigh het oock zy') heeft een polyfoon gehalte: A. (de auteur of vertelinstantie) is door B. (bijvoorbeeld een aankomend dichter of iemand uit diens omgeving) gewezen op de grootte van het talent van een bepaalde beginneling (of verwacht dat dat gebeurt). A. reageert (of anticipeert) op de reactie die zijn kritiek teweeg heeft gebracht. De hoofdzin die na de conditionele bijzin volgt, bevat namelijk in een aantal gevallen (en ook hier) een negatie of een negatief gekleurd element, waarbij een defect wordt geïllustreerd: 'indien zich probleem x voordoet, dan moet je op deze manier handelen, en niet op die manier, want dan verval je in y of z'. 'anders zal zulck een vernuft...' betekent dan ook: 'zo niet, dan zal een dergelijk talent...' Op het eerste gezicht zou deze toevoeging louter als een verduidelijking kunnen worden beschouwd, die binnen het didactische kader van de tekst de jonge dichters met de neus op de feiten drukt. Maar deze vorm van negatie kan ook weer concreet-polyfoon worden geïnterpreteerd. De in dit voorbeeld impliciet blijvende tegenstem wordt door Vondel meestal uitgeschreven.

²⁷ Strengtholt (1979: 159) wijst eveneens op deze conditionele wending. Zie voor een analyse van de openingszin ook Grootes 1973: 87. De conditionele waarde van dit soort relatieve zinnen wordt bijv. beschreven door A. Weijnen, Zeventiende-eeuwse taal, Zutphen s.a. (vijfde druk), par. 103 ('relatieve zinnen').

²⁸ Editie 1977: 37. Grootes (1973: 87-88) attendeert, naar aanleiding van Vondels gelijkenis van de talentvolle dichter zonder lering met het ongetoomde paard, op de vergelijking die gebruik maakt van de ontkenning, de modus per negationem, zoals in de Rhetorica ad Herennium uiteengezet.

²⁹ Vgl. L.H. Cornelis, 'Passief en polyphonie', in: Tijdschrift voor taalbeheersing 17 (1995): 44-54.

Ook het zinsdeel dat ingeleid wordt met het voegwoord 'terwijl' is een verduidelijking, namelijk van de eerder geschetste gewenste houding, in het bijzonder met betrekking tot de leerling die 'zijne genegenheit en yver door hulp van de Kunst, en leeringe' laat intomen. Vondel speelt hier met tegenstellingen. Het 'terwijl' moet dan ook adversatief worden gelezen en refereert aan een ander geval ('terwijl daarentegen een ander Dichter').³⁰

Met deze tegenstelling is Vondel aan het uitleggen geslagen. De veelvuldige negaties in de 'Aenleidinge' hebben voor een deel een uitgesproken polyfoon karakter en verwijzen dan naar meerdere, mogelijke, stemmen en situaties. Ten eerste (I) zou iemand (B.) de corresponderende uitspraak van A. ter discussie kunnen hebben gesteld (en dus naar de gevolgen van een verkeerde handelwijze hebben gevraagd). Ten tweede (II) kan iemand (B.) de verkeerde handelwijze (d.w.z. de door de auteur (A.) met de negatie verbonden werkwijze) hebben gevolgd (waarop A. heeft gereageerd, waarvan hij in deze tekst getuigenis aflegt). Ter illustratie het volgende fragment met twee afgeleide dialogen van verschillende lengte:

Voertmen zomtjits eenige harde vaerzen in, dat moet uit geen gebreck, maer uit de stoffe geboren, en ter zaecke vereischt worden. (Editie 1977: 43)

I.

A.: Ik constateer dat deze verzen [in het werk dat jij (B.) me hebt voorgelegd] 'hard' zijn,³¹ terwijl de aard van deze verzen dat niet toestaat.

B.: Is het in dit geval dan toch niet aanvaardbaar?

A.: Nee, het getuigt van onvermogen.

II.

A.: Ik constateer dat deze verzen 'hard' zijn.

B.: Ik zie geen mogelijkheid dat hier te vermijden.

A.: Toch is dat hier ontoelaatbaar.

B.: Wanneer mogen verzen dan wél 'hard' zijn?

A.: Indien de inhoud of de aard van de tekst dit toestaat.³²

³⁰ Zie over een dergelijk 'terwijl': Ducrot 1984: 217-218; vgl. Pierre Larrivé, 'La plausibilité psychologique des analyses polyphoniques: l'acquisition maternelle normale des présuppositions négatives', in: Laurent Perrin (red.), *Le sens et ses voix. Dialogisme et polyphonie en langue et en discours*, Metz 2006: 461-479, spec. 468-470. De tegenstelling heeft Vondel misschien vanuit stilistisch oogpunt relatief neutraal met 'terwijl' geformuleerd (maar met de betekenis: 'terwijl daarentegen'), omdat Vondel met 'anders' kort ervoor al een scherp contrast had gemaakt. Dat Vondel in dit laatste zinsdeel spreekt van 'een Dichter' zonder hierbij diens getalenteerdheid te noemen zou ten onrechte de indruk kunnen wekken dat de ars een superieure positie ten aanzien van het ingenium inneemt. De primair gegeven conditie ('Die van zijnen Geest... wort') dient echter ook op deze dichter betrokken te worden.

³¹ Zie voor het begrip 'hard' mijn 'Betekenissen van het poëtische begrip "hardigheid" naar aanleiding van J.J. Starters voorwoord bij *Timbre de Cardone* (1618)', in: Ph. Breuker e.a. (red.), *Philologia Frisica* anno 1996, Leeuwarden 1998: 185-208.

³² Vgl. bijv. Johannes Michaelius, *Iulius Caesar, ofte kaiser-moorders, treur-spell*, Dordrecht 1645, 'Voor-rede aen de Leser', fol. A3v: 'Wat aengaet de maniere van dichten; sommige gedeelten hebbe ik wat harder moeten en willen voort-brengen nae de gelegenheid der zaken: my latende voorstaen dat de kracht ende aerdt van sommige saken op geen rolwagen willen getrocken werden. Want wie kan een bataille af-beelden datter niet een kortouw barst, of een wagen aen flarden geschoten wert, ende wie kan dat soo met vloeyende, en soete woorden beschrijven, dat de sake hare eygenschap niet en verliest?'

[B.: Is dat hier dan niet het geval?]

[A.: Nee, hier is het onvermogen.]

Onnodig op te merken dat er vanuit het Vondelcitaat nog andere dialogen geconstrueerd kunnen worden. Duidelijk wordt dat de conditionele vorm Vondel steeds de mogelijkheid biedt een nieuw onderwerp aan te snijden en hierbij een antwoord aan een vraag of kwestie te koppelen.³³ In dit stadium gaan we uit van casus die geen relatie met de realiteit hoeven hebben: de stemmen en tegenstemmen worden door de lezer geconstrueerd op basis van de door Vondel gevormde taal. De algemeenheid van het besproken verschijnsel is voldoende om de mogelijke situaties waarschijnlijkheid te verschaffen. De meerstemmigheid in de uitspraken reflecteert dus flarden uit fictionele gesprekken. Dat de meerstemmigheid een extra dimensie kan krijgen als zij door de context wordt ondersteund, zal ik in het tweede deel van mijn betoog verduidelijken. Voorlopig ga ik uit van dialogen met een zuiver fictioneel karakter.

Bijna een derde van het totaal aan zinnen in de 'Aenleidinge' bezit een voorwaardelijk karakter. Zuiver conditioneel zijn de volgende gevallen:

- 'Neemt hy voor in Nederduitsch, zijn moederlijkce tale, te zingen; des hoeft hy zich zoo luttel te schamen als de Hebreen...' (met vergelijking).
- 'Zoo men uit hunne gedichten en schriften [...] de eige manieren van spreekken by een zamelt, en zich eigen maeckt; daer is een schat van welsprekenheit by der hant, veel tijts gewonnen, en middel om noch maghtigh in nieuwe koppelwoorden [...] aen te winnen, zoo men met oordeel te wercke ga'. (een dubbele conditionele zin, in pre- en postpositie) (zie Hermkens, Van de Ketterij 1980: 152).
- 'Wort hier [Wy mogen hier in nocte Griecken, nocte Latijnen navolgen] tegens gezondigt, terstont verliest de spraek haren luister...'. (passief)
- 'Heeft het [vers] geene zenuwen, zoo³⁴ hangt het slap en vadzigh: is het te gedrongen, zoo staet het stijf, gelijk een lantsknecht in zijn harnas'. (een dubbele conditionele zin)
- 'Voertmen zomtijts eenige harde vaerzen in, dat moet uit geen gebreck, maer uit de stoffe geboren, en ter zaecke vereischt worden'. (met negatie; passief)
- 'Loven hem [de Poeet] hierom de slechthoofden, dat vergult den rijmer, gelijk een krans van boterbloemen den kinckel'. (met vergelijking)
- 'Aldus [indien ze zo, zwetsend, rijmen] winnenze gunst by den slechten hoop, die den mont vergeet toe te doen, en gelijk naer hemelval gaept'. (met vergelijking)
- 'Wanneer de deelen, elck in 't byzonder wel waergenomen zijn, dan zal het geheele werck wel volgen, daer men niet aen beginnen magh, voor dat men een vast begriip, hant, en handeling van de byzondere deelen hebbe'. (in feite een dubbele conditionele zin)

³³ Vgl. voor de (conditionele) bijzin in zeventiende-eeuwse teksten: de studie van Weijnen (zie boven, noot 27); H.M. Hermkens & C. van de Ketterij, Grammaticale interpretatie van zeventiende-eeuwse teksten. Instructiegrammatica, Groningen 1980: 149-153. Zie ook: Netty J.M. van Megen, 'Kost ghij selver leesen, ick meen ick soude u wel meer schrijven'. Conditionele bijzinnen in niet-literaire zeventiende-eeuwse brieven', in: TNTL 117 (2001): 277-293.

³⁴ Dit woord 'zoo' is een bijwoord met hervattende functie in een hoofdzin die volgt op een (conditionele) bijzin. Zie ook F.L. Zwaan, 'Iets over het proza van Hoofts Schijnheilig', in: Studies over Hooft. Uyt liefde geschreven, Groningen 1981: 183-192, spec. 184-185.

- 'Zoo [indien men juist kopieert/navolgt] ziet men den besten meesteren de kunst af, en leert, behendigh stelende, een' ander het zijne te laten'.
- 'Zoo doende [indien ze nadenken over wat op te schrijven] zullenze de bladen niet met beuzelingen beslaen, en dingen, die niet om het lijf hebben, nochte den lezer met den ydelen dop zoeken te paeien, maer met pit, en een keerne van goeden smaeck verzaden' (met negatie).
- 'Het luit oock spottelijck een nieuwe wijze op de baen te brengen, als 'er geene kunst in gemerckt wort' (passief).

Deze zinnen zijn zonder probleem dialogisch te interpreteren. 'Neemt hy voor in Nederduitsch, zijn moederlijke tale, te zingen; des hoeft hy zich zoo luttel te schamen als de Hebreen...' wordt dan in algemene zin: 'wanneer een aankomend dichter van plan is/mij meedeelt in het Nederlands te dichten, dan luidt mijn commentaar [steevast] dat hij zich net zo min hoeft te schamen als de Hebreuwen...'. Uiteraard kan dit soort zinnen ook naar een concrete probleem-oplossingsvorm worden omgezet: 'toen ik [in een specifiek geval] constateerde dat aankomend dichter X aarzelde of zijn Nederlandstalige pennenvruchten wel volwaardig waren, kon ik hem geruststellen...'.

Nog nadrukkelijker treedt dergelijke dialogiciteit naar voren waar de conditionele zinnen zich van de tweede persoon enkelvoud bedienen en dus de directe reflectie van gevoerde gesprekken lijken te zijn. Men kan hier natuurlijk ook poneren dat de lezer voor wie dit betoog bedoeld was, retorisch wordt aangesproken:

- 'Verciertge uw vaers met bloemwerk naer den stijl der Rederijckkunste; hael het niet te wijt, maer blijf by een voegelijcke verwe, en binnen het besteck van verstaen te willen wezen'.³⁵ (met negatie)
- 'Zal een ander uwe rol verstaen; verstaze eerst zelf te dege, en spreek klaer'.
- 'Evenwel indien ghy eenige bloemen op den Nederlantschen Helikon plucken wilt, draegh u zulcks, dat het de boeren niet mercken, nochte voor den Geleerden al te sterck doorschijne'. (met negatie)
- 'Ontbreeckt het u aen vonden en stof, zijt liever kort dan verdrietigh lang'. (de comparatief fungeert als negatie)
- 'Zet ghy een werck op van eenen langen adem; laet het in 't midden, nochte in 't einde niet bezwijcken, maer doorgaens volstaen, overal zich zelf gelijk zijn, en zijnen meester nergens beschamen'. (met negatie)
- 'Joocken uwe ooren naer eenen vleier, die elck naer den mont spreeckt, ghy bedrieght niemant dan u zelve'.
- 'Haetghe den openhartigen bestraffer, die geene gebreken verschoont, zoo blijftghe daer in steecken'.

Merk op dat in een aantal van de zinnen waarin een negatie voorkomt het negatieve resultaat als eerste wordt genoemd, terwijl Vondel dan via het voegwoord 'maar' de gewenste werkwijze omschrijft: 'Verciertge uw vaers met bloemwerk naer den stijl der Rederijckkunste; hael het niet te wijt, maer blijf by

³⁵ Een interpreterende omzetting naar dialoogvorm luidt dan (in concrete, finiete vorm): 'Toen eens aankomend dichter Y. zijn werk aan mij (Vondel) ter beoordeling gaf en dit veel beeldspraak bleek te bevatten, luidde mijn advies aan hem: Hael het niet te wijt, maer blijf by een voegelijcke verwe, en binnen het besteck van verstaen te willen wezen'.

een voegelijke verwe...'. De zin achter 'maer' heeft een explicatieve functie.³⁶ In de argumentatieleer wordt het gebruik van dit voegwoord met deze waarde ook wel 'vervangings-maar' ('replacement-but') genoemd.³⁷ Deze nevenschikkende constructie vereist een negatie in een van de conjuncten. Wat daar genegeerd wordt, wordt dan in het andere conjunct vervangen ('gecorrigeerd') door iets anders, door een tegengestelde kwaliteit. Ook hier wordt de tegenstem door Vondel uitgeschreven.

De bovengenoemde zinnen met een voorwaardelijk karakter kunnen nog met tien gevallen uit de 'Aenleidinge' aangevuld worden wanneer we hiertoe ook de uitspraken rekenen die ik 'semi-conditioneel' zou willen noemen. Het gaat daarbij om vrije relatiefzinnen die met een onbepaald voornaamwoord 'die' of 'wie' beginnen. Van deze soort noemde ik al eerder het voorbeeld van de openingszin: 'Die van zijnen Geest...'. Naar de vorm gaat het hier steeds om relatieve zinnen, die een conditionele, onbepaalde betekenis bezitten, waarbij het relativum vertaald kan worden met 'indien iemand/je/hij/zij'. De zinnen zijn soms pejoratief gekleurd maar bezitten ook wel een adhortatief karakter. Bovendien zijn ook hier meerdere interpretaties mogelijk, zowel infiniet (algemeen), generiek, en verwijzend naar de toekomst, als - in een dialogische lezing - finiet (meer concreet), referentieel en verwijzend naar het verleden.³⁸ Wanneer namelijk in een van de volgende voorbeelden gesproken wordt over: 'Die wat verder komen, laten zich voorstaen...'; kan dit zowel infiniet ('[Altijd] wanneer bepaalde mensen wat verder komen, verbeelden ze zich...'), als finiet ('Toen bepaalde dichters (X. en Y.) van iets gevorderd niveau met hun dichtkunst bij mij kwamen, verbeeldden ze zich...') worden geïnterpreteerd. De laatste lezing laat zich gemakkelijk tot dialoog construeren.

- 'Wie voor Poet wil gaen, moet van een' rijmer wel Poet, maer van Poet geen rijmer worden; anders gaet men van de hoogste in de laeghste schole, en op de A B banck zitten'. (met negatie en voorbeeld)
- 'Die wat verder komen, laten zich voorstaen dat ze groote bazen in de kunste zijn, en zwetsen kunstiger, doch het is met woorden van anderhalven voet lang, of een doorgaende bravade, en loutere blaeskaeckerye'.
- 'Wie in den vloed dezer pennen zwemt, zal overvloeien van zinrijcke gedachten en vaste stellingen'.
- 'Wie leerzaam is, late zich de beginsels, die altijd moeielijk vallen, niet verdrieten'.
- 'Die naulix twee of zes goede regels weet uit te wercken, wil een lierdicht opzetten'.
- 'Die qualijck een lierdicht kan, wil voort een treurspel spelen, of een heldenwerck trompetten'.
- 'Wie zijn zwackheit gevoelt, dient nootzaeckelijck raet te zoeken by anderen, en elck meester in zijn kunste en ambacht te gelooven, en de volmaeckste manieren van spreken en wercken by hen uit te kiezen'.
- 'Wie dit maghtigh is, en daer den slagh van heeft, kan veel velts winnen, en zal altijd binnen de palen der voeghelijckheit blijven; een deught, die in Virgilius zoo heerlijk en goddelijck boven alle zijn overvloedige kunstdeughden uitmunt'. (met vergelijking)

³⁶ Dit adversatief gebruik wordt door A.P. Foolen (De betekenis van partikels. Een dokumentatie van de stand van het onderzoek, met bijzondere aandacht voor 'maar', diss. Nijmegen, Nijmegen 1993: 107) 'het vervangend tegenstellend verband' genoemd. De ANS spreekt over 'vervangende tegenstelling', als de leden elkaar uitsluiten.

³⁷ Zie A.F. Snoeck Henkemans, "But" as an indicator of counterarguments and concessions', in: Leuvense Bijdragen 84 (1995): 281-294, spec. 289.

³⁸ De termen finiet en infiniet ontleen ik aan het onderscheid tussen een 'quaestio finita' en 'quaestio infinita' in de retorica, het onderscheid tussen een vraagstuk van bijzondere aard en een van algemene aard.

- 'Wie de natuur allernaest volght, die is de rechte Apelles, en zoude, gelijk d'aeloude penseelen, niet alleen menschen, maer zelfs dieren en vogels verkloecken'. (met vergelijking)
- 'Wie zich hier tegens verloopt, bederft de zeden, en den luister van zijn werck'.

Bevel, sententie en aansporing

De (semi)conditionele zinnen worden steeds gevolgd door een advies van Vondel om in het betrokken geval wel of niet op een bepaalde manier te handelen. Als zodanig staan ze relatief dicht bij de directe bevelzinnen (imperatieven, of vormen van het werkwoord 'moeten' of 'dienen'). Evenals in de conditionele zinnen verschillen ook hier de persoonlijke voornaamwoorden, zowel in getal als persoon: 'wij', 'hij', 'men', en 'u':

- 'Hierom moeten wy deze tongen matigen, en mengen, en met kennisse besnoeien, oock niet al te Latijnachtigh, nochte te naeu gezet en nieuwelijck Duitsch spreken, maer zulcks dat de tong haer eigenschap niet en verlieze, waer van de hervormers onzer spraecke niet geheel vry zijn'. (wij)
- 'Wy mogen hier in nochte Griecken, nochte Latijnen navolgen'. (wij)
- 'Het rijmen moet hy zich eerst gewennen, om rijckdom van woorden en rijmklancken gereet te hebben, zonder het welck de vaerzen kreupel en verleemt zouden vallen, en zelfs aertige vonden en gedachten hunne bevallijckheit verliezen'. (hij - de dichter)
- 'Een Dichter heeft zijne luimen: hierom laet het gedicht van eenen Aristarchus, ja verscheide keurmeesteren keuren'. (hij)
- 'Kunsten, die den brootzack vullen, en alleen den buick dienen, zijn haest goet genoegh: een Dichter behoort hemelval en de spraeck der Goden te spreecken'. (hij)
- 'Men magh om het rijm en de maet de tael niet vervalschen, en gelijk een kint stamelen en struickelen'. (men) (met vergelijking)
- 'Om dan opgeblazenheit en kreupelheit te vermijden, zal men niet plat op d'aerde vallen [...], maer op zijn pas voortdraven, en wel letten waer men rijzen, waer men wenden en keeren moet; en, gelijk een goet muzikant, den toon naer den aert der zaecke weten te schicken...'. (men) (met negatie en vergelijking)
- 'Op zijn eige riemen zich op dit gevaerlijcke vaerwater begevende, moet men zijne kracht overwegen, eer het schip zee kieze'. (men)
- 'Beveel het papier niet terstont al wat u in den zin schiet, maer toetst uwe inbeeldingen, vonden en gedachten ofze der penne en den dagh waerdigh zijn'. (u) (met negatie)
- 'Boven al let wel op de orde of den draet van uwe rede, en het vervolgh van zaecken: want zelfs geleerde bazen, die groot schijnen, zijn zomtijts wispelturigh, springen van den os op den ezel, en mengen alle elementen onder een'. (u) (met voorbeeld)
- 'Maar om veiliger en vaster te gaen, geef uwe dichten niet in uwen eersten yver aen den dagh. (u)
- 'Laetze een goede wijl onder u rusten: ga 'er dan eens en anderwerf, ja zevenwerf, met versche zinnen over: want ons oordeel is, naer de gesteltenis der herssenen, gelijk de lucht, zomtijts helder, zomtijts betrocken. (u)

- 'Bynamen moeten niet ledigh staen, nochte voor stopwoorden dienen, maer de beelden slachten, die eenen balck of het gewelf ondersteunen, en hun werck doende, met een tot cieraet des gebouws strecken'. (algemeen) (met negatie)

Dit laatste voorbeeld heeft, door het meer algemene karakter ervan, sterke verwantschap met de poëtische sententies die Vondel kwistig in zijn 'Aenleidinge' strooit en die bijna een vijfde deel van het totaal aan zinnen uitmaken. Het zijn korte, krachtige uitspraken (met soms een verklarende toelichting) waarmee hij zijn antwoorden illustreert, zijn uitleg samenvat of een advies van een argument of autoriteit voorziet:

- 'Natuur baert den Dichter; de Kunst voedt hem op, dies geraeckt niemant tot volmaecktheit, dan die de natuur te baet heeft, waer uit de kunst haren zwier en leven scheidt'.
- 'Het scherpt de zinnen, en maect een goede pen zich te gewinnen een zelve zaek en zin op verscheide manieren te bewoorden, en cieraet uit te drucken'.
- 'Vaerzen willen gaerne vriendelijck en zuiver zijn: want de Zanggodinnen zijn maeghden, aen wie vriendelijckheit en zuiverheit betaemt'.
- 'Rijmers, die eerst hun A B opzeggen, vallen verwaendelijck aen 't zwetsen, gelijk de quackzalvers, om hun zalfpotten te venten'.
- 'De laurier wort den Dichter niet van den gemeenen hoop geschoncken, maer van zulcken, die met kennis en zekerheit de kroon uitreicken, en het snaterbecken der aecksteren van zwanevang onderscheiden'.
- 'd'Alleroutste en beste Poëten zijn de natuurlijckste en eenvoudighste'.
- 'Een goet zangmeester kent zijne stem, en spant de keel niet uit hare kracht'.
- 'Lichtvaerdige dertelheit, zotte pracht, en ongheschickte overdaet is geen cieraet, dat een gezond oordeel vergenoegt'.
- 'Elck ding wil met zijn eige maniere van spreken uitgebeelt, en niet al te verre gezocht worden'. (passief)
- 'Kennis van uitheemsche spraeken vordert niet weinigh, en het overzetten uit vermaerde Poëten helpt den aankomende Poet, gelijk het kopieeren van kunstige meesterstukken den Schilders leerling'.
- 'By trappen klimt men eenen toren op, en niet zonder trappen, ten zy met gevaer van den hals te breecken.
- 'd'Een bereickt langsamer, d'ander sneller den top der volkomenheit; hoewel men hier naulijx volkomenheit vint, om dat die de maet van 's menschen vermogen overtreft'.
- 'Een zelve zaek dickwils te zeggen en herzeggen, geeft armoede en gebreck van stoffe te kennen, en behalve dat het verveelt, voeght het de rederijckheit niet'.
- 'Een rechtschape Dichter slachte de stroomen, die niet af maer altijd toenemen, en met eenen vollen boezem endelijck in de rijcke zee uitbruisen'.
- 'Hoe het werck grooter is, hoe daer meer kunst en oordeel toe vereischt wort: en gelijk de schilders in kleene beelden de gebreken en mislagen kleen rekenen; zoo openbaert zich de misstellinge en 't gebreck, naer de grootheit der personaedjen en zaeken, te grooter'. (passief; vergelijking)

- 'Een omzichtig en leerzaam geest bemint Apolloos zonneshijn, die alle vezeltjens en stofkens ontdeekt'.
- 'De hemelsche Poëzy wil niet op den middeltrap, maer moet in top staen, en op den toetssteen van een beslepen oordeel proef houden, naer de wetten by de Geleerden daer toe voorgeschreven, waer toe wy gewezen worden'.

Enigszins verwant aan de categorie gebodszinnen en sententies zijn de uitspraken met een adhortatief karakter, d.w.z. krachtige adviezen die Vondel in de aanvoegende wijs stelt:

- 'Men vermijde, gelijk een pest, de woorden, tegens den aert onzer tale, te verstellen; een evel daer doorluchtige Italianen, Spanjaerden en Franschen oock van zieck zijn'.
- 'Hierom waer het geraden eerst eenige heilige of weereltsche historien, oock verzieringen, uit Virgilius, Ovidius, Amadis, en Bokadius, te rijmen, om zich van rijmkunste meester te maecken, en op de baen te geraken'.
- 'Het rijmwoort schijne niet gevonden om het rijm te vinden, maer zy zoo gestelt of het geen rijmterm waer'.
- 'Het vaers schijne oock geen rymelooze rede, maer trecke den aert van een vaers aen, en sta wacker op zijne voeten'.
- 'De stijl zy snedigh, en geen stomp mes gelijk'.
- 'Een leergierige lette wel op de lessen en regels der kunste, gevonden uit het voorbeeld der treflijkste Dichteren'.
- 'Hy bevljijte zich om dagelijx toe te nemen in kennisse van verscheide wetenschappen, om, is het niet van alles volmaecktelijck, dat zwaer ja onmogelijck valt, ten minste ter loop van vele dingen kennis te hebben, om zijn werck naer den eisch uit te voeren'.
- 'Het waer raetzaem Salomons wijze spreucken, Cicero, Seneka, en Plutarchus wercken van de zeden, en het leven der doorluchtige mannen, en diergelijcke schriften te lezen, en te herlezen'.
- 'De leergierige volge dezen gulden regel, die zich wijdt uitstrekt, om zijn werckstuck doorgaens geluckigh uit te voeren, dat is, dat hy lette op den staet, eigenschap en gesteltenis van elcke personaedje en zaecke, en die elck naer heur natuur uittekene'.
- 'Een Dichter heeft zijne luimen: hierom laet het gedicht van eenen Aristarchus, ja verscheide keurmeesteren keuren'.

Wat resteert is nog minder dan een kwart van het totaal aantal zinnen in de Aenleidinge. Het karakter van deze uitingen is overwegend stellend en narratief: Vondel presenteert zijn persoonlijke visie op een aantal zaken en put hierbij uit zijn kennis en ervaring. Dit betreft dan zuiver literaire kennis, maar ook wel schilder Kunstige kennis, kennis van de literaire geschiedenis, en van het taalgebruik.

Ook in deze resterende zinnen wordt een grote diversiteit aan categorieën dichters vermeld. Vondel spreekt over 'lieden van goede opvoedinge', 'den eenvoudigen Hollander', 'nakomelingen', 'den min verstandigen', 'den nieuwsgierigen', 'de wackerste oogen', 'd'outsten', en 'zulcke eigenzinnigen'. In een aantal gevallen lijkt hij naar particuliere gevallen te verwijzen: 'Zommigen heffen hoogh op, en laten het uit onvermogen laegh vallen'; 'Eenigen schrijven al willens duister, en willen zich zelfs niet verstaen...'; 'Anderen schrijven slecht van heerlijcke dingen, en schilderen de zon met houtkole';

‘Menighen lijden hier schipbreuck, die, door verwaentheit aengevoert, ja vervoert, zich te vroegh en te diep op dezen Oceaen wagen...’. Een aantal restzinnen heeft een exemplarisch karakter, en zal dus een verduidelijkende functie krijgen, maar we mogen aannemen dat ook de literaire kwaliteit van het geheel hiermee werd verhoogd, vooral door het gebruik van metaforen en vergelijkingen met de Klassieken.³⁹

Al met al heb ik de volgende categorieën onderscheiden:

c = conditioneel
 c2 = conditioneel in de tweede persoon
 sc = semiconditioneel
 b = bevel (gebod)zin
 s = sententie
 a = advies
 e = exemplum (voorbeeld, vergelijking)
 n = narratief

Wanneer we alle zinnen uit de ‘Aenleidinge’ in hun daadwerkelijke ordening volgens bovengenoemde indelingskarakteristiek weergeven, dan krijgen we de volgende reeks:

sc-s-c-n-c-n-b-a-b-c-n-b-a-b-a-a-c-a-s-s-c-b-sc-c-s-s-sc-c-s-n-n-b-n-s-s-s-c-c-n-n-a-a-e-a-sc-n-s-s-c-c-sc-n-e-c2-b-n-sc-sc-s-s-b-e-c-c-b-s-c2-c2-sc-s-s-a-sc-n-e-sc-b-b-a-n-n-sc-c2-c2-n-n-e-s-b-s-n-n.

Deze rij kenmerkt zich op het eerste gezicht door sterke afwisseling. Maar tenminste zo opvallend is het optreden van paarsgewijze vormen (zoals a-a; s-s). Dat gebeurt maar liefst twintig maal. Voor dit verschijnsel zijn meerdere oorzaken te bedenken. Men kan aannemen dat de auteur niet specifiek op afwisseling uit was, en/of dat bij het schrijven van iedere tekst bepaalde constructies nu eenmaal in het hoofd blijven hangen. Daarmee zou het associatieve karakter van de ‘Aenleidinge’ worden onderstreept. Maar het kan in sommige gevallen ook een bewuste constructie zijn geweest om esthetische of retorische redenen: parallele zinsopbouw heeft immers soms een verfraaiend effect, soms verhoogt het de overtuigingskracht.

Ondertussen...

Zoals eerder uiteengezet wordt in een aantal recente studies over polyfonie aandacht besteed aan bepaalde bijwoorden, die een argumentele of polyfone leeswijze bevorderen. We zagen iets dergelijks

³⁹ ‘Zoo treckt en vergadert de honighby haer voetsel uit alle beemden en bloemen’; ‘Aldus heeft Virgilius, de Prins der Poeten zelf, oock van Homeer en anderen vele ontleent, en uit de Griecsche tale met zulck een oordeel ingevoert, dat hy ‘er onsterflijcken lof uit haelde’. Het aantal metaforen (korte vergelijkingen in zinsdelen) is overigens vele malen groter: ‘gelijck een ongetoont paert’, ‘gelijck een pest’, ‘gelijck een kint’, ‘gelijck een lantsknecht’, ‘geen stomp mes gelijck’, ‘gelijck een krans van boterbloemen’, etc.

al bij de negatie en bij het voegwoord 'maar'. De peroratie van de Aenleidinge wordt met de volgende uitlating ingezet:

Ondertusschen heb ick deze korte Aenleidinge ter Nederduitsche Dichtkunste, op het aenhouden der leergierigen, by my aldus, gelijk een ruwe schets, ontworpen; om de welcke naer den eisch op te maecken meer bladen papiers noodigh waren...

Het partikel 'ondertusschen' heeft hier geen temporele waarde en zal hier dus niet: 'onderwijl, in de tussentijd' betekenen. De Editie (1977: 55) annoteert het woord als volgt: 'overigens; bedenk bij lezing van het voorafgaande'. Het WNT (i.v. 'ondertusschen') reserveert voor een dergelijke functie de benaming 'bijwoord van het zinsverband': 'Evenals bij intusschen en fr. *cependant* gaat ook bij ondertusschen het begrip van gelijktijdigheid over in dat van tegenstelling buiten alle gedachte aan tijd: ondertusschen lijkt dan het meest op: met dat al'. In deze interpretatie krijgt dit bijwoord de nuance van voegwoordelijk bijwoord, met een connectieve functie,⁴⁰ vergelijkbaar met het modern Nederlandse 'uiteindelijk', 'tenslotte' (dat ook temporele én modale waarde kan hebben). Het woord 'ondertusschen' zal dus, conform de betekenis die de Editie (1977) eraan geeft (nl. 'overigens' of 'bedenk bij lezing van het voorafgaande'), een sterk reflexief [reagerend] en resumerend karakter hebben: 'indien u <lezer>, na het voorafgaande in ogenschouw te hebben genomen, kritisch staat ten aanzien van de volledigheid van mijn poëtische visie, dient u te bedenken dat ik deze korte Aenleidinge ['ondertusschen'] heb ontworpen ...', gevolgd door een repliek met verzachtende omstandigheden: 1. leergierigen hadden er op aangedrongen; 2. het is slechts een ruwe schets; 3. de schets is op eigen gelegenheid (zonder bronnen) opgesteld. 4. zij is weliswaar onvolledig, maar gezien de beperkte hoeveelheid papier en de wenselijkheid dat sommige zaken mondeling worden besproken, is dat te rechtvaardigen.

Een hiermee vergelijkbaar verschijnsel kan gevonden worden in het gebruik van het Franse bijwoord 'finalement' (uiteindelijk, tenslotte). In een artikel over polyfone aspecten van herformuleringen onderscheidt Mohamed Kara verschillende betekenissen van dit bijwoord.⁴¹ Eén hiervan geeft het woord 'finalement' een resumerende, oordelende functie, namelijk waar uit twee voorafgaande, verschillende (want positief en negatief geladen) uitspraken een positieve uitkomst wordt verkregen; het kan als zodanig misschien het beste met 'uiteindelijk' (zonder tijdsnuance) of 'al met al' worden vertaald. Als voorbeeld geeft Kara de volgende dialoog:

A: Wat heb je vanmiddag gedaan?

B: Eerst ben ik bij de tandarts geweest en vervolgens ben ik op bezoek gegaan bij Alice.

A: Dan is het uiteindelijk [finalement] geen slechte dag voor je geweest.

Het eerste door B gesproken zinsdeel (het bezoek aan de tandarts) moet negatief gekleurd zijn, het tweede (Alice) positief: 'finalement' laat de balans van de middag doorslaan in een positief oordeel. Het

⁴⁰ Vgl. Julien Perrez, *Connectieven, tekstbegrip en vreemdetaalverwerving: een studie van de impact van causale en contrastieve connectieven op het begrijpen van teksten in het Nederlands als een vreemde taal*. Diss. Leuven 2006: 65-68.

⁴¹ Zie Mohamed Kara, 'Aspects polyphoniques des reformulations et des paraphrases pragmatiques', in: Laurent Perrin (red.), *Le sens et ses voix. Dialogisme et polyphonie en langue et en discours*, Metz 2006: 435-460, spec. 1.3: 'Fonction démarcative de finalement' (441-443).

woord verbindt en beoordeelt dus min of meer uiteenlopende gezichtspunten.⁴² Ditzelfde gebeurt elliptisch in het gegeven citaat uit de 'Aenleidinge'. Het woord 'ondertusschen' reflecteert een (niet tekstueel aanwezige) discussie waarbij het positieve en negatieve standpunt door verschillende 'stemmen' wordt ingenomen, bijvoorbeeld als volgt:

[A: Dit is mijn visie op de Nederlandse dichtkunst.]

[B: Maar waarom deze in het licht gegeven als er van alles aan ontbreekt?]

A: Ik heb deze korte inleiding uiteindelijk (al met al) als een ruwe schets opgesteld, op eigen gelegenheid, door het aanhouden van leergierigen, me ervan bewust dat voor een volwaardige poëtica meer bladzijden nodig waren geweest...

'Ondertusschen' vormt vanuit een positieve houding een reactie op een negatief geladen tegenwerping. Dat het hier dan niet een expliciet aanwezige dialoog betreft, maar dat een woord als 'ondertusschen' deze wel 'oproept', hoop ik hiermee te hebben geïllustreerd.⁴³

II.

Vondels leerlingen

Bij interpretatie van iedere taaluiting wordt geappelleerd aan een interactie met een niet-talige context. De eigen denkbeelden, sententies en uitspraken van Vondel in de 'Aenleidinge' lijken door de manier waarop ze zijn geformuleerd, in hoge mate vervlochten met reacties op particuliere problemen van anderen. Daarmee kan de 'Aenleidinge' als het prototype van een polyfone tekst worden beschouwd, waarin meerdere, in dit geval anonieme, stemmen doorklinken.⁴⁴ Vondel arrangeert, vanuit een veronderstelde 'autorité polyphonique'⁴⁵ het geheel tot een schets, waarbij hij antwoorden aaneenrijgt maar ook de problemen en afwijkingen benoemt.

⁴² De dialoog is ontleend aan Oswald Ducrot, 'Décidément: la classification dissimulée', in: idem e.a. (eds.) *Le mots du discours*, Parijs 1980: 131-159, spec. 155-156. Dat het woord 'finalement' hier op een logische manier de afweging maakt tussen een positief en negatief aspect, en dat dus het bezoek aan de tandarts negatief wordt opgevat, blijkt als 'finalement' wordt vervangen door 'décidément' ('beslist'): 'A: Dan is het beslist [décidément] geen slechte dag voor je geweest' impliceert een conclusie na twee positieve elementen. Vgl. *Kara 2006*: 441: 'Finalement matérialise, à l'intérieur de la phase conjecturale, des points de vue plus ou moins discordants, pour l'essentiel des cas de figure ai-je dit. En pareille configuration, le connecteur n'est là que pour prendre une option relativement à une autre. Et c'est là qu'apparaît de la manière la plus directe et la plus perceptible l'activité polyphonique de réévaluation inhérente à ce marqueur'.

⁴³ Vgl. *Kara 2006*: 441: 'Que l'on soit en présence d'une structure typiquement dialogale ou d'une configuration schématiquement "monologale" ne change rien à la nature polyphonique de telles séquences de reformulation'.

⁴⁴ Vgl. *Pearce 1994*: 50: 'If polyphony is allowed to refer, in its most literal sense, to the coexistence of "many voices" within a particular text, then "dialogue" is concerned with the articulation of the relationship between those voices and, indeed, within the individual voice'.

⁴⁵ De term is van Oswald Ducrot (*Le dire et le dit*, Parijs 1984: 153-169). Ducrot maakt in deze studie een onderscheid tussen verschillende vormen van 'argumentation par autorité'. Een spreker doet in die visie aan elkaar gerelateerde uitspraken, waarbij de ene bewering de andere veronderstelt. De relatie tussen beide kan gebaseerd zijn op partikels als 'car', 'puisqu', 'donc' en 'alors', waarbij het waarheidsgehalte van een van de uitspraken door een vorm van autoriteit wordt gewaarborgd. In elke taaluiting is volgens die opvatting een deel op te vatten als de directe weerspiegeling van wat een ander zegt, ten aanzien waarvan de spreker dan zijn positie kan bepalen (zie ook M.D. Uit den Bogaard, 'Een polyfone analyse van

Wellicht door de autoriteit van Vondel heeft men de tekst in het verleden voornamelijk prescriptief opgevat. Het is verleidelijk de finiete, dialogische lezing in verband te brengen met concrete leersituaties ('gesprekken') tussen Vondel en aankomende dichters. Daarbij moeten op voorhand twee opmerkingen worden gemaakt. 1. We bezitten in het geval van Vondel geen enkele directe getuigenis van wat er precies in zo'n concrete situatie is besproken. 2. De analyse op 'polyfonie' gaat uit van tekstuele aanwijzingen die los van een specifieke context geduid worden. Zoals ik in het eerste deel van mijn betoog onderstreepte, functioneert het verschijnsel op zichzelf en behoeft het geen ondersteuning uit de begeleidende context.

Desalniettemin kunnen we naar die context kijken, op basis van de geconstateerde dialogismen maar ook op grond van expliciete uitspraken. Vondel zegt aan het eind van de 'Aenleidinge' iets over zijn drijfveren (ik geef hier hetzelfde citaat als boven, maar wijzig mijn invalshoek bij de interpretatie):

Ondertusschen heb ick deze korte Aenleidinge ter Nederduitsche Dichtkunste, op het aenhouden der leergierigen, by my aldus, gelijk een ruwe schets, ontworpen; om de welke naer den eisch op te maecken meer bladen papiers noodigh waren: daerom sla ick voor dezen tijt de voeten en maet der vaerzen, en den ommetreck en aert van allerhande rijmen en dichten over.

Kennelijk had een aantal geïnteresseerden in de dichtkunst bij Vondel aangedrongen op richtlijnen. Hiertoe vervaardigde hij zijn 'ruwe schets', 'by my aldus [...] ontworpen', d.w.z. die hij op deze wijze (nl. als ruwe schets), op eigen gelegenheid, dus zonder concrete (schriftelijke) bronnen, had ontworpen.⁴⁶ Waarom zouden we Vondel hier niet serieus nemen? Dat hij het werk 'op het aenhouden der leergierigen' had vervaardigd, hoeft dan ook geen 'onvervalste bescheidenheidstopos' te zijn.⁴⁷ Ik voel meer voor een van de interpretaties in de Editie (1977: 10) 'dat bewonderaars aan de beroemde en in het vak vergrijsde dichter - Vondel was toen 62 jaar - gevraagd hebben iets van zijn wijsheid aan leerlingen mee te delen'. Grootes (1973: 95) meent in reactie op Prinsen dat Vondel niet 'alleen uit de praktijk putte'. Het één hoeft het ander echter niet uit te sluiten. Immers, het terugvallen op Horatius en andere literaire theorie kan ook deel uitmaken van de eigen ondervinding, zoals ook de didactische inkadering van het betoog niet alleen tot indelingscriterium hoeft te worden (Grootes; Strengholt), maar ook de aard en inhoud van de gevoerde gesprekken kan reflecteren.

Het initiatief voor publicatie van de inzichten kwam volgens Vondel voort uit het aandringen van de 'leergierigen'. Was die publicatie hiernaast misschien ook een handige manier om de veelvuldig

autoriteitsargumentatie', in Tijdschrift voor taalbeheersing 17 (1995): 19-25, spec. 21-22; Coco Norén, 'Argument d'autorité, polyphonie et discours rapporté', in: Laurent Perrin (red.), *Le sens et ses voix. Dialogisme et polyphonie en langue et en discours*, Metz 2006: 323-348).

⁴⁶ *Editie 1977*: 14, 55. Het 'by my' interpreteer ik dan, in navolging van de Editie, als: zonder concrete bronnen, hetgeen ook wel blijkt bij analyse van de 'Aenleidinge'. Vgl. *Editie 1977*: 14 (over het vraagstuk van eventuele bronnen): 'Het onderzoek heeft tot nu toe dergelijke bronnen niet kunnen aanwijzen. Waarschijnlijk heeft Vondel ook geen specifieke boeken gebruikt...'

⁴⁷ Zoals Witstein (1972: 83) nog veronderstelt. Dit lijkt me niet voor de hand te liggen: Vondel stelt immers niet dat hij dit werk op verzoek van vrienden heeft gepubliceerd, maar dat hij het heeft 'ontworpen' (opgesteld), en dan nog op aandringen van 'leergierigen', d.w.z. studenten, dus geen vrienden. Vgl. in het voetspoor van Witstein de *Editie 1977*: 9-10: 'hij [Vondel] heeft het werkje ontworpen "op het aenhouden der leergierigen". Meer dan een "ruwe schets" is het niet geworden. Had hij zijn onderwerp adequaat willen behandelen, dan waren "meer bladen papiers" nodig geweest. Erg veel wijzer worden we van deze opmerkingen niet. Enerzijds is het een veel gebruikte toepassing om mee te delen dat men op verzoek van vrienden en belangstellenden tot publicatie van zijn werk is overgegaan'.

gemaakte opmerkingen nu algemeen bereikbaar te krijgen?⁴⁸ Ondersteuning voor laatstgenoemde interpretatie biedt de getuigenis (en uiteraard interpretatie) van Geeraerd Brandt, in zijn levensbeschrijving van Vondel uit 1682. We mogen ervan uitgaan dat Brandt goed geïnformeerd was. Hij kon in zijn biografie dan ook veel bijzonderheden over de dichter verschaffen, aangezien hij naast zijn eigen herinneringen en die van vrienden tevens gebruik kon maken van een aantal persoonlijke mededelingen van Vondel zelf.⁴⁹ Onderdeel van de levensbeschrijving is een veelomvattend portret van Vondels persoonlijkheid. Daarin worden allerlei facetten behandeld zoals zijn leergierigheid en bescheidenheid, maar ook het openstaan voor kritiek van literaire intimi en zijn verhouding tot aankomende poëten:⁵⁰

Ontrent de dichten van anderen handelde hy [Vondel] heusch. Wanneer jonge aankomende Dichters hem iet lieten leezen, met verzoek van zyn oordeel, wees hy hunne mislaagen wel gaarne aan, maar nam meer vermaak in 't pryzen van 't geen hem geviel, dan in 't berispen van 't geen hem mishaaide. Nooit zocht hy den geest uit te blusschen: maar in 't tegendeel den lust en yver der leerzame vernuften bet 't ontsteeken. Hierom stondt hy veelydts gereet t' hunner hulpe en overzagh dikwils hun werk: verwerpende al wat misstondt; het ruwe beschavende, en 't misstelde herstellende: voorts hun leerende, geen woorden tegens den aerdt onzer taale te verstellen; noch met zwetzen niet te hoog te vliegen, of door kreupelheit plat op d'aarde te vallen: voorts wel te letten op d'orde of den draet, en 't vervolgh der reede; ook op den staat, eigenschap en gestaltenis, van elke zaake, en die elk naar heuren aardt uit te drukken. Daar toe diende d'Aanleidinge ter Nederduitsche Dichtkunste, op het aanhouden der leergierigen, in den jare MDCL geschreven, en by den tweeden druk der Poëzye gevoeght: in welk schrift hy met verscheide nutte regelen ontvoude, wat den jongen Dichteren te myden of te volgen stondt.⁵¹

Op het eerste gezicht lijkt evident dat Brandt in de tweede helft van dit citaat (vanaf 'voorts hun leerende') specifiek op de 'Aanleidinge' doelt. Een aantal formuleringen correspondeert met de inhoud van deze tekst.⁵² Maar de zin met 'voorts hun leerende' kan ook anders gelezen worden, namelijk als direct uitvloeisel van de eerdere beweringen in deze en de vorige zin (vanaf het begin van het citaat). En wel als volgt: er waren jonge dichters die Vondel met eigen werk hadden benaderd en hem om een oordeel vroegen. Hij had hen op fouten gewezen maar ook het goede geprezen en hen aangemoedigd:

⁴⁸ Dat hangt ook af van hoe we 'op het aanhouden der leergierigen' interpreteren. 'Aanhouden' kan zowel 'aandringen' als 'niet ophouden' betekenen. Misschien heeft Vondel bij zijn formulering wel bewust naar ambiguïteit gestreefd en suggereert hij tevens dat een aanhoudende stroom van leergierigen (aan zijn deur) het opstellen van de schets noodzakelijk had gemaakt.

⁴⁹ P. Leendertz jr. in: G. Brandt, Het leven van Joost van den Vondel, ed. P. Leendertz, 's-Gravenhage 1932: VII, X vlgg. Zie over de relatie Vondel-Brandt: W.J.A. Jonckbloet, 'Het Brandt-Vondel vraagstuk', in: TNTL 1 (1881): 47-59, spec. 51.

⁵⁰ Vgl. H. Duits, 'De levens der doorluchtige poëeten II. Kanttekeningen bij Geeraardt Brandts biografieën van Hooft en Vondel', in: Voortgang 13 (1992): 91-120, spec. 111.

⁵¹ Brandt, ed. Leendertz, 1932: 62 (in margine: 'Hy was een aanqueker van jonge Dichters').

⁵² Brandt noemt hier een aantal losse adviezen die we in de Aanleidinge tegenkomen: 'geen woorden tegens den aerdt onzer taale te verstellen' (Editie 1977: 41, r. 36-37); 'noch met zwetzen niet te hoog te vliegen, of door kreupelheit plat op d'aarde te vallen' (44, r. 76; 46, r. 95); 'voorts wel te letten op d'orde of den draet, en 't vervolgh der reede' (50, r. 162-163); 'ook op den staat, eigenschap en gestaltenis, van elke zaake, en die elk naar heuren aardt uit te drukken' (52, r. 182-183). Een dergelijke leeswijze wordt ook door de Editie gevolgd (1977: 29): 'Wie de Aanleidinge kent, zal het aangehaalde als direct daaraan ontleend herkennen en nauwelijks behoefte hebben aan Brandts direct hierop [op het citaat dat eindigt met 'en die elk naar heuren aardt uit te drukken'] volgende mededeling dat Vondels behulpzaamheid haar neerslag gevonden heeft in deze tekst...'

om hen te stimuleren, zo meldt Brandt dan, stond hij vaak ('veeltijds') klaar met adviezen en beoordeelde hij dikwijls ('dikwils') hun werk. Hij wees bij deze gelegenheden af wat slecht was, polijste en verbeterde, terwijl hij hun verder adviseerde ('leerende') geen woorden tegen de aard van onze taal te verplaatsen, noch met bombast te hoogdravend te worden of juist door gebrek voort te strompelen. Verder moesten de aankomende dichters letten op de opbouw, en de ordening van de taal, op de hoedanigheid en vorm van elk onderwerp, en die alle gevoeglijk tot uitdrukking brengen. Daartoe was de 'Aenleidinge' behulpzaam, zo meent Brandt, die Vondel op het aandringen (of: niet aflat) van leergierige jonge dichters in 1650 had geschreven, 'in welk schrift hy met verscheide nutte regelen ontvoude, wat den jongen dichteren te myden of te volgen stondt'. Met andere woorden: in deze lezing worden de met de inhoud van de 'Aenleidinge' corresponderende opmerkingen gezien als direct voortvloeiend uit het contact met individuele dichters die hem om raad hadden gevraagd. Het waren de losse lessen uit de diverse ontmoetingen met jonge auteurs die hij omsmolt tot zijn schets, ofwel: 'de verscheide nutte regelen' uit de 'Aenleidinge' waren in een eerder stadium bijzondere adviezen geweest aan afzonderlijke dichters die hem met eigen werk hadden benaderd. Het geheel suggereert ook dat de schets ontworpen was om deze beginnende dichters buiten de individuele benadering om te helpen: Vondel stond immers 'veeltyds geroet t' hunner hulpe en overzag dikwils hun werk: verwerpende al wat misstondt'. Voor meer algemene, praktische, aanwijzingen omtrent het literaire vakgebied konden ze vanaf nu terugvallen op de 'Aenleidinge', of Vondel kon hen hiernaar verwijzen.

Bepaalde onderwerpen (o.a. versvoeten, ritme, en versgenres) had hij overgeslagen. Daarvoor ontbrak ruimte (en tijd).⁵³ En nog weer andere, zo gaat hij verder, waren meer gebaat bij mondelinge toelichting, omdat ze kennelijk afgestemd moesten worden op individuele problematiek.⁵⁴ Wanneer we veronderstellen, zoals hierboven, dat Vondel de 'Aenleidinge' als inleiding bij zijn Poezy had opgenomen om de aankomende dichters buiten de individuele benadering om te helpen en hiermee dus tijd te besparen, dan is de hierop volgende opmerking over het mondelinge contact ook goed te begrijpen. Niet was het zijn bedoeling dat jeugdige dichters na lezing van de 'Aenleidinge' voor hun aanvullende vragen - Vondel wist immers dat zijn betoog hiaten bevatte - massaal bij hem aanklopten, maar 'dat geestrijcke vernuften [talentvolle (aankomende) dichters], onder het beleit van geleerde mecenaten [kundige beoordelaars]⁵⁵, hier over zomtijts onderling raetpleegden, en zoo eenen nieuwen Parnas, naer den stijl van Italie, oprechtten...'.⁵⁶ Die beoordeling zag Vondel dus mede als een taak voor een nog op te richten letterkundige academie naar Italiaans voorbeeld. Daar zou men in alle

⁵³ Vgl. ook een zinsnede als (Editie 1977: 52): 'Nu behoef ick niet in 't breede en wijtloopigh t'ontvouwen hoe men zich te schicken hebbe naer een ieders ampt, oude, kunne, lantsaert, gelegenheit, hoedanigheid, en wat des meer zy'. Er bestonden immers al vele uitvoerige, (ook) over het decorum handelende poëtica's: zie mijn Decorum. Observaties over de literaire gepastheid in de renaissancistische poëtica, Hilversum: 32 vlgg. Tegelijk is de uitspraak natuurlijk een retorische wending ('praeteritio').

⁵⁴ Editie 1977: 55: 'Vele andere dingen willen liever met de levendige stemme en voorbeelden, dan met de penne beduidt worden...'

⁵⁵ Ik ben hier zo vrij af te wijken van de interpretatie van de Editie, die 'kunstbeschermers' voorstelt. Want zie Brandt, Leven van Vondel, ed. Leendertz, 1932: IX, en 61 (in margine 'Overleg met anderen.'): 'Hy [Vondel] ging ook in 't stuk der kunst altydt met anderen te raadde, en zocht naar mannen die de zaak verstonden, dien hy zyne dichten voor 't uitgeven liet leezen, of voorlas, en hun oordeel afvorderde. Deze noemde hy zyn Mecenaten, Aristarchen, en Keurmeesters, die hem ook in 't vertaalen, gelyk boven gemeldt is, behulpzaam waaren. Ook plaghten ze in 't leezen zynere treurspeelen, en andere dichten, volgens zyn verzoek scherp te letten op het Duitsch, op het dicht, op den zin: en indienze onzuiverheit in de taale, hardigheit of lamheit in het dicht en rym, of kreupelheit ontrent den zin meenden te zien, zy weezen 't hem aan: en 't geen men met reden berispte, zocht hy strax te verbeteren'.

⁵⁶ Editie 1977: 55; zie voor mogelijke 'hiaten' ook: Grootes 1973: 83.

vrijheid en zonder willekeur de oude en nieuwe gedichten van iedere dichter kunnen bespreken en beoordelen.⁵⁷ Studenten zouden er onder begeleiding vooral elkaar gaan beoordelen: het lijkt op de bekende pedagogische truc ten behoeve van de eigen tijdsontlasting. Maar ook in een latere periode bleef Vondel de gedichten van talentjes beoordelen, ook bij hem thuis.⁵⁸

Waren de 'losse lessen' een reflectie van actuele ontmoetingen tussen Vondel en zijn leerlingen? Misschien. Als we dit als een hypothese beschouwen, is het verleidelijk uitspraken te doen over aard en inhoud van die gesprekken. Zo valt de inhoud ervan te construeren op basis van de onderwerpen uit de 'Aenleidinge'. Maar er zitten wel wat haken en ogen aan deze benadering. Men zou bijvoorbeeld kunnen veronderstellen dat Vondel bij het bespreken van een bepaald onderwerp van niveau wisselt omdat dit de weerslag vormt van losse 'gesprekken' met leerlingen van verschillend niveau in de literaire ontwikkeling. Dat is problematisch. Een meer beschouwende uitspraak over het beginstadium in het imiteren ('De kleenen leeren zoo aen stoelen en bancken gaen: daerna [...] durvenze afsteecken...') wordt direct gevolgd door een voorbeeld uit de literaire top, over Vergilius' ontleningen aan Homerus ('Aldus heeft Virgilius, de Prins der Poeeten zelf, oock van Homeer en anderen vele ontleent...') (Editie 1977: 48-49). De Editie (13) tekent hier terecht aan dat de sfeer van beginnelingen is verlaten: 'ook de raad die Vondel vervolgens aan de plukkers op de Helicon geeft [...] is eerder bestemd voor gevorderden'. Terwijl de Editie door deze formulering aangeeft aan de geschiktheid van de mededelingen als adviezen voor lezers van verschillende literaire ontwikkeling te denken, valt bij een andere interpretatie natuurlijk te denken aan reacties van Vondel op vragen van sprekers (minder en meer gevorderde dichters), die Vondel achtereenvolgens (stelt en) beantwoordt. Maar net zo min als de 'kleenen' (absolute beginners?) iets aan de 'Aenleidinge' als 'handboek' gehad zullen hebben, is het onwaarschijnlijk dat dergelijke 'kleenen' met Vondel in aanraking kwamen. Strengholt (1979: 161) tracht de verscheidenheid in deze passage nu weer te verklaren door 'Vondels causerende betoogtrant':

Nu is het tekenend voor het causerie-achtige van de Aenleidinge, dat Vondel zich gemakkelijk van de hoofdweg op een zijpad laat brengen. Significant is in dit verband de manier waarop hij aan de "hoofd-mededeling" omtrent de keuze voor het Nederlands als poëtische taal de reeks notities inzake de moedertaal en het gebruik ervan ophangt. Dat gebeurt met een typische causerie-formule: "Over het Nederlands gesproken (...)", in Vondels eigen woorden: "Wat onze spraek belangt (...)" (r. 14). Zo verschaft Vondel zich de gelegenheid te spuien wat hij over zijn taal, die hem dierbaar is, kwijt wil (Strengholt 1979: 159).

Maar de aard van de tekst kan naar mijn opvatting ook recht worden gedaan als we niet louter vanuit de auteur Vondel denken die iets wil 'spuien' wat hij over diverse onderwerpen 'kwijt wil'. Leggen we de nadruk namelijk op een benadering die de tekst direct of indirect als de weerslag van losse stemmen en

⁵⁷ Editie 1977: 55-56: '... daer men, zonder afgunst, onzijdigh elcks oude en nieuwe dichten toetste; zoo wel om de schoonheit en aertigheid te volgen, als om onze misslagen, uit een edele eerezucht, te mijden, en door dien middel de Neerlantsche Poëzy haren vollen glans te geven'.

⁵⁸ We weten uit het voorbericht van de uitgever bij haar Mengelpoëzy (1731, dl 1, fol. *4v) dat Katharina Lescaillje (1649-1711) als nauwelijks tien- of elfjarige op bezoek mocht bij de hoogbejaarde Vondel, die enige versjes van haar had gelezen en haar 'ten zynen huize' had 'genodigt'. Bij de aanblik van de grote dichter, die haar bij aankomst 'tederlyk' had 'omhelst', werd zij door emoties overmand en kon ze geen woord meer uitbrengen. Vondel heeft haar 'tot verdere Dichtoefening aangemoedigt' (fol. *4v; zie ook Lia van Gemert, 'De vrouwenzucht van Katharina Lescaillje', in: Klinkend boeket. Studies over sonnetten voor Marijke Spies, Hilversum 1994: 143-149, spec. 145).

lessen beschouwt, dan kan een wending als 'Wat Onze spraeck belangt' gelezen worden als de inzet van een nieuw probleem dat hem is voorgelegd.

Conclusie

Wanneer we grip willen krijgen op wat de 'Aenleidinge' als leestekst te bieden heeft, dan kunnen we, in plaats van ons te concentreren op een bewust georganiseerde eenheid of op een 'gestructureerd betoog' (Grootes 1973: 82), ook een aantal formele verschijnselen tot uitgangspunt kiezen. De door Witstein voorgestelde opbouw via de retorische status-leer sluit aan bij de argumentele waarde van het betoog en wordt ondersteund door de rijkgeschakeerde aard van de door Vondel gepresenteerde gevallen, waarbij onderwerpen als de dichter, de kunst en de poëzie inderdaad nogal sterk wisselen (Witstein 1972: 96). Vanzelfsprekend kan een deel van de tekst als (functionele) opsiering worden beschouwd. Daartoe reken ik de vergelijkingen (vgl. Witstein 1972: 91), maar ook de geleerdheid uit Horatius, Vida (Witstein 1972: 90), Cicero en andere 'retorica-handboeken' (Grootes 1973: 92 en 95), waarvoor Vondel zijn beginnende leerlingen in de gesprekken misschien heeft gespaard. We weten het niet. Ontegenzeggelijk heeft hij zijn 'schets' geadapteerd, heeft hij de kale lessen enigszins opgesierd, maar ook praktisch voorzien van nadere uitleg en afschrikwekkende extremen. Hij vlocht er algemeenheden en sententies doorheen, en sneed onderwerpen aan die buiten de directe praktijk lagen. Hoe brokkelig de tekst ook lijkt, de 'Aenleidinge' werd in ieder geval gestructureerd, dat wil zeggen opgebouwd, samengesteld en geordend. Met zijn grote welsprekendheid en vloeiende stijl bedekte Vondel de 'losse lessen' onder een aangename, literaire sluier. Maar de fraaie inkleding mag ons niet de ogen doen sluiten voor het karakter van de individuele casus, voor de taal, voor de formuleringwijzen en gelaagdheid.

Een betogende tekst als de 'Aenleidinge' heeft een sturend karakter en is dan ook overwegend prescriptief opgevat. Daar is vanuit historisch perspectief niet veel tegen in te brengen, maar met hetzelfde recht kunnen de uitspraken tevens descriptief geduid worden: lessen die Vondel aankomende dichters had voorgehouden, worden hier opnieuw, aan andere leerlingen aangeboden, steeds met Vondel als didactisch intermediair. Terecht is opgemerkt dat Vondels inleiding in talrijke opzichten aan de welbekende 'Brief aan de Pisonen' doet denken. In beide gevallen handelt het immers om algemene, poëtische richtlijnen die werden afgestemd op en gericht tot beginnende dichters, en die opgenomen werden in een retorisch-pragmatisch betoog met een losse structuur. Terwijl bij Vondel af en toe een reminiscentie doorklinkt van in de eigen tijd geformuleerde theorie - ik noem hier de boven, in noot 32, vermelde verwijzing naar Johannes Michaelius - ontleende Vondel zijn poëtische visie natuurlijk in hoge mate aan een traditie die doordrenkt was van Horatius. Toch zijn er ook verschillen tussen beide teksten, niet alleen het feit dat Vondel zijn inleiding in proza en niet in de vorm van een brief heeft gegoten. Misschien opmerkelijk, want in Vondels tijd werd toch ook goed beseft dat zo'n losse, informele stijl uitstekend geschikt was voor de brief (Editie 1977: 12). Waar de losse structuur misschien aan die in Horatius' *Ars poetica* doet denken, moet worden opgemerkt dat ook andere inleidingen van Vondel, vooral die voorafgaand aan het dramatisch oeuvre, een nogal losse opbouw bezitten. Qua inhoud lopen de *Aenleidinge* en *Ars poetica* ver uiteen, wat ook al blijkt uit de aard van de

behandelde dichtsoorten: bij Horatius staan epos en tragedie centraal, terwijl Vondel niets specifiek over deze genres zegt, wat vanuit de gelegenheid volledig te begrijpen valt.

Het onderscheiden van zinnen van een specifieke aard stimuleerde tot een polyfone benadering. Vanuit de conditionele bijzin valt relatief gemakkelijk een dialoog te construeren. Andere vormeigenschappen wijzen op meerstemmigheid, die flarden van 'losse lessen' laten weerklinken. Daarbij ging het mij, gezien het karakter van deze tekst, minder om hoe de verschillende zinnen achter elkaar geplaatst zijn (dispositio), maar eerder om de syntactische waarde van zinnen, en om de dialogische nuance van bepaalde verschijnselen als negatie en partikels. Met een dergelijke leeswijze kan tevens een basis worden gelegd voor het (wankele) onderzoek naar zelfimitatie (herhaling van eigen adviezen) en imitatie van oraliteit (de reflectie van de gevoerde dialogen). De literair-historische context laat, met de getuigenissen van Geeraerd Brandt en Vondel zelf, verdergaande gevolgtrekkingen uit de polyfone analyse toe. Bij gebrek aan evidentie, mogen we hier uiteraard slechts over '(re)constructies' spreken, waarbij de interpretatie - zoals altijd - onmiskenbaar subjectief is. Maar alle pogingen tot indeling die de studies uit de jaren '70 van de vorige eeuw ondernamen, vanuit de veronderstelling dat de tekst een zorgvuldige opbouw en structuur bevat, zijn eveneens interpretaties, wat ook goed blijkt uit de verschillende visies op die indeling.

Opvallend vaak nuanceert Vondel zijn inzichten door gebruik te maken van de adversatieve constructie ('anders...' of 'maer...'). Het toevoegen van deze zinsdelen die door dergelijke partikels worden ingeleid, kan natuurlijk uitgelegd worden als een poging tot verheldering, tot verdere toelichting en uitleg welke gevolgen het afwijken van de geprefereerde richting heeft. Beschouwen we de 'Aenleidinge' echter als een sterk dialogische tekst, dan zien we hier sporen van repliek ('tegenstemmen'), zoals een vraag waarom de door Vondel gekozen weg de (enige) juiste is, of in welke specifieke fout een overtreding zal resulteren.

Bij het (re)construeren van onderliggende 'stemmen' zijn er vaak meerdere mogelijkheden. Ik onderscheidde een infinitie interpretatie (vgl. [Witstein 1972](#): 93), die de casus een meer algemeen en normatief karakter geeft, en de finiete, concreet uit een specifiek geval, voortkomende, dialoog, als een al dan niet reële casus. Zoals de 'Aenleidinge' niet alleen als een normatieve tekst te lezen is maar ook als de weerkaatsing van praktijkgevallen, zo zou ik hier finiet en infinitie eveneens naast elkaar, als complementaire taaluitingen, willen stellen. Vondel kon vanuit zijn ervaring met het werk van aankomende dichters die hem om advies hadden gevraagd, een tekst vervaardigen, die hij in een zodanige vorm goot dat toekomstige dichters door zijn routine, kennis en kunde optimaal werden bediend. Daarmee krijgt de reflectie van zijn literaire praktijk blijvende waarde, ook voor wie thans nog belangstelling heeft voor de vraag welke soort kritiek Vondel als leermeester leverde, en in hoeverre hij inderdaad 'een aanqueker van jonge Dichters' ([Brandt 1932](#): 62) genoemd mag worden.